

Проблема читацьких умінь у теорії і практиці шкільної літературної освіти

Уміння – здобуте на основі досвіду (читацького) знання, здатність виконувати певні дії, це закріплені способи застосування знань у практичній діяльності; більш або менш досконалі способи виконання певних дій, які ґрунтуються на знаннях або навичках, набутих людиною в процесі діяльності. На відміну від *уміння*, поняття *навчальна діяльність* – це застосування праці до чогось.

Навчальна діяльність характеризується діями, операціями, які являють собою способи досягнення її цілей. Вони виробляються в процесі самої діяльності, узагальнюються, перетворюються, трансформуються в нових ситуаціях, об'єднуються в певні системи, які лягають в основу вмінь здобувати знання й користуватися ними, умінь учитися. Важливість цих умінь давно визнано в психології та дидактиці. Особливого значення вони набувають тепер, в умовах прискореного науково-технічного прогресу, невпинного нарощування потенціалу знань [301, с. 425].

У процесі навчання в учнів виробляється вміння вчитися, самостійно здобувати знання, виховується допитливість та інші емоційні якості. На тісний зв'язок умінь зі знаннями, розумінням чогось вказує саме слово „уміння”, корінь якого „ум” (розум). Уміння потенційно існує в людини й тоді, коли вона не діє, активно ж воно виявляється у певній діяльності. Існує стільки умінь людини, скільки є конкретних видів діяльності (практичної, наукової, мистецької і т. ін.). Навчаючи учнів думати, ми тим самим робимо істотний внесок у формування в них уміння вчитися [301].

Існує декілька підходів до класифікації умінь, їх кількість постійно збільшується. Так, В. Цейтлін виділяє дві групи умінь: 1) уміння й навички теоретичного характеру, які ґрунтуються на можливостях оперувати аналітико-синтетичною діяльністю; 2) уміння й навички практичного характеру.

І. Кулібаба виділяє такі групи вмінь: 1) спеціальні чи часткові, формування яких здійснюється в процесі вивчення конкретних предметів; 2) раціональної навчальної діяльності: уміння користуватися різними джерелами знань та оформляти за ними результати. Іншого підходу дотримується В. Усова, виділяючи вміння практичні і вміння пізнавального характеру [383].

Спираючись на цілі навчання, І. Інт пропонує таку класифікацію: 1) уміння, пов'язані зі сприйманням навчального матеріалу (спостереження, слухання, читання); 2) уміння

логічного оперування навчальним матеріалом (усвідомлюючи головне, робити висновки); 3) уміння творчого характеру. О. Бугрій, Л. Воробйова, Т. Ільїна, В. Паламарчук виділяють в окрему групу й класифікують інтелектуальні вміння.

Формування в школярів інтелектуально-логічних умінь вивчали Н. Білоконна, В. Гнеденко, Л. Занкова, В. Крутецький, Ю. Кулюткіна, М. Потоцький, В. Решетникова, Г. Сухобська, А. Фрідман, Г. Фройденталь, А. Хінчина.

Незважаючи на досить ґрунтовне висвітлення проблеми вмінь, сутність цього поняття інтерпретується науковцями по-різному. Одні під умінням розуміють спосіб дії, інші – набутий досвід або готовність, спроможність успішно діяти. Однак учені сходяться на тому, що вміння ґрунтуються на знаннях, а знання не будуть міцними й повноцінними без відповідних умінь. Отже, питання їх взаємозв'язку не викликає сумнівів.

Уміння літературно-художнього розвитку учнів можна представити в такому обсязі: розуміння моральної й естетичної цінності художнього твору; здатність сприймати словесне мистецтво як специфічне вираження художнього змісту через систему образів у їх взаємозв'язку; розуміння найважливіших елементів художньої форми твору; володіння основними поняттями з теорії літератури й естетики; уміння прочитати підтекст художнього твору, виявити авторську позицію; здатність до емоційного сприймання художнього тексту та співпереживання; здатність мислити художніми образами.

На нашу думку, оволодіння системою операцій, за допомогою яких формуються читацькі вміння учнів, є стимулом і рушійною силою їхнього інтелектуального та художньо-естетичного розвитку. І чим глибше оволодівають вони відповідними діями, тим міцнішими будуть сформовані відповідні вміння, а отже, легше, упевненіше, глибше сприйматиметься й осмислюватиметься навчальний матеріал, вирішуватимуться поставлені перед ними завдання. У результаті старшокласники одержать основу для самостійного аналізу художніх творів та їх ідейно-естетичної оцінки [76, с. 23].

Отже, сформованість навчально-пізнавальних умінь учнів є найважливішим показником розвитку їхніх пізнавальних можливостей. Такий висновок можна зробити, аналізуючи навчальний процес у цілому. Що до умінь, необхідних для сприймання й розуміння художнього твору, зазначимо, що їх основою є загальні інтелектуально-пізнавальні вміння, доповнені вміннями, зумовленими специфікою сприймання мистецтва слова.

Є. Кабанова-Міллер головним критерієм розумового розвитку вважає широке й активне перенесення прийомів розумової діяльності, сформованих на одному об'єкті, на інший об'єкт.

З огляду на те, що літературно-естетичний розвиток учнів і сформованість їхніх читацьких умінь, як уже згадувалося, взаємопов'язані і взаємообумовлені, критерії сформованості читацьких умінь і критерії літературно-естетичного розвитку учнів лежать в одній площині. Крім того, читацькі вміння й навички, з одного боку, виступають як засіб здійснення завдань літературної освіти: вони є тією основою, на якій ґрунтується весь процес сприймання, осмислення й розуміння художнього твору, його системи образів і відображення в ньому художньо-естетичної позиції автора. З іншого боку, вони самі є метою літературної освіти й показником літературного розвитку учнів.

Процес викладання літератури в загальноосвітній школі об'єктивно пов'язаний із суспільно-політичним процесом, що не може не впливати на зміст шкільної програми. Так, до 1982 року завданням викладання літератури було формування марксистсько-ленінського світогляду, утвердження комуністичної моралі. Протягом останніх десятиріч у процесі гострих дискусій поступово відбулося переосмислення мети й завдань, які стоять перед шкільною літературною освітою, що втілювалося передусім у змісті нових програм і в методиці викладання літератури як мистецтва слова, а відтак, безпосередньо вплинуло на перегляд вимог до знань і умінь учнів.

Передбачені шкільною програмою читацькі вміння враховують принцип наступності та системності, чим пояснюється їх поступове ускладнення в старших класах. Передусім це – літературно-аналітичні вміння, у яких виражається здатність учнів до самостійного аналізу літературного твору, а також мовленнєві, літературно-творчі та інші вміння. Так, дев'ятикласники поповнюють свій аналітичний арсенал умінь скласти характеристику колективного героя, що поступово перетворюється в уміння аналізувати твір з урахуванням його художньої, естетичної та ідейної цілісності й авторської позиції; в одинадцятому класі зростають вимоги до читацьких умінь, серед яких найважливішими є виявлення особистісного ставлення до твору та його автора, висловлювання оцінних суджень із посиланням на зміст художнього твору тощо. Читацькі вміння учнів 9-11 класів можна розглянути за типами.

- Уміння літературно-художнього сприймання:
- виявляти основні проблеми твору, визначати роль персонажів у розкритті ідейного змісту твору; IX клас
 - з'ясовувати взаємозв'язок світогляду й творчості письменника; X клас
 - зіставляти різні погляди в ході полеміки, доводити свої судження, власну думку про твір. XI клас

Аналіз сформованих умінь першого типу підтверджує тенденцію зростання літературно-критичного, оцінювального ставлення до твору, його героїв, позиція автора, у якій виявляється поглиблення первинного емоційного сприймання роздумами, аналогіями, зіставленнями.

Літературно-аналітичні вміння мають тенденцію до поступового наростання, вони від класу до класу ускладнюються й передбачають сформованість таких умінь:

- складати характеристику персонажів, визначати систему художніх образів та їх вплив на розкриття проблематики твору; IX, X класи
- характеризувати твір з урахуванням його художньої, естетичної та ідейної цілісності, авторської позиції. XI клас

У такому схематичному зіставленні простежується перспектива зростання аналітичних умінь, яку необхідно враховувати вчителю. Подані в єдиному переліку вміння не розкривають перспективи ускладнення так чітко, як у виділенні їх за типами.

Мовленнєві та літературно-творчі вміння від IX до XI класу розгортаються таким чином:

- складати тези та конспекти критичних статей; IX клас
- створювати усні й письмові твори-роздуми на літературні та публіцистичні теми; X клас
- користуватися довідниковими джерелами, зокрема літературними енциклопедіями та словниками літературознавчих термінів; писати реферати на основі кількох джерел із самостійними висновками. XI клас

Викладання літератури – це мистецтво, у якому довершеність і досконалість недосяжні, а можливості для вдосконалення нескінченні. Ці слова можна віднести й до визначення читацьких умінь учнів. Звичайно, їх наявність у програмах – це помітний крок уперед, оскільки вони визначають перспективу опрацювання художнього твору на уроках, проте їх кількість недостатня. Так, одним із критеріїв, який визначає

глибину літературного сприймання учнів, є уміння сприймати образ у його конкретності та розуміти його узагальнювальну сутність. Основними критеріями сприймання словесно-художнього образу є рівень конкретності уявлень і рівень (або ступінь) проникнення в художнє узагальнення [231, с. 51].

У переліку вмінь учнів не враховано того, що в Україні вивчають дві літератури – українську та зарубіжну, а отже, учень повинен уміти типологічно зіставляти твори двох літератур, які мають близькі образи або написані на близьку тему, тому це має бути відображено і в переліку вмінь, закладених у програмі.

Витоками української літератури є ті духовні сили, які роблять людину здатною сприймати той потенціал людяності, який становить основу естетичного почуття й естетичного ставлення до світу. Основою його виникнення є асоціативна фантазія, асоціативна емоція, проте будь-яких умінь, пов'язаних з розвитком асоціативного мислення, у програмі не передбачено. Відсутнє у програмі й поняття про взаємозв'язок системи умінь учнів і тієї системи дій, у яких ці вміння формуються, тому перед учителем постає ще багато можливостей для роздумів і самостійних методичних пошуків.

Шкільна програма з української літератури передбачає еволюцію читача: – формування його читацьких умінь, починаючи від удосконалення досягнутого в початкових класах і нових умінь, яких учні здобувають в усіх наступних, градація яких відображає поступове становлення читача, урахування загальнопсихологічних особливостей розвитку учнів, зокрема старших класів.

Якщо говорити про ці вміння в цілому, то потрібно зауважити, що вони можуть формуватися лише на основі безпосереднього емоційного сприймання художніх творів, засвоєння певного кола знань про літературу та виконання відповідних практичних дій. Про це свідчить сам перелік умінь, який буде проаналізовано й розглянуто нижче.

Зазначені вище вміння неоднорідні за своїм характером і передбачають різні за змістом і психологічною спрямованістю вимоги, хоча відповідного групування цих вимог і вмінь програмою не передбачено. Позитивним у переліку читацьких умінь учнів є те, що вони самим своїм характером яскраво підкреслюють, що в V-VIII класах здійснюється процес пропедевтичного опрацювання творів красного письменства, підготовки учнів до вивчення систематичного курсу літератури в IX-XI класах [294].

Серед умінь, передбачених програмою для учнів старших класів, можна виділити певні групи, які схематично можна подати так:

Схема 1

IX клас	X клас	XI клас
<ul style="list-style-type: none"> – визначати основні проблеми твору; – характеризувати героїв твору; – визначати вагомість твору в літературному процесі. 	<ul style="list-style-type: none"> – з'ясувати зв'язок між світоглядом і творчістю письменника; – аналізувати художні особливості твору; – формувати власне ставлення до твору [294, с. 103]. 	<ul style="list-style-type: none"> – аналізувати ідейно-художній зміст твору, давати йому власну оцінку; – проводити паралелі зі змістом твору та відповідними національними й загальнолюдськими цінностями [294, с. 134-135].

Тут простежується певна послідовність, наступність у формуванні вмінь: від бачення основних проблем твору і визначення його важливості для літератури (IX клас) – через осягнення зв'язку між світоглядом автора і його творчістю, аналіз художніх особливостей, формування власного ставлення до твору (X клас) – до з'ясування ідейно-художнього змісту твору та проведення паралелей між поставленими в ньому проблемами, загальнолюдськими цінностями.

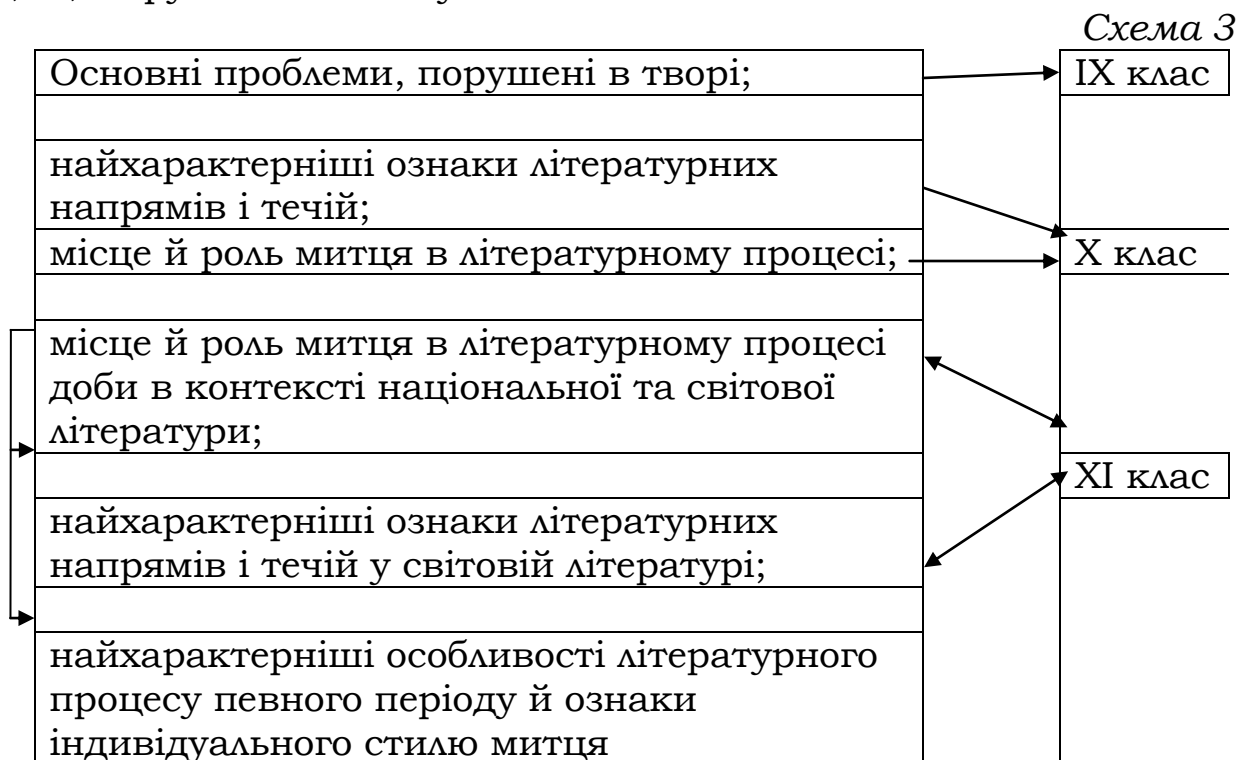
У згорнутому вигляді ця схема матиме такий вигляд:

Схема 2

Таким чином, розглянута нами група вмінь, якими мають оволодіти учні старших класів, являє собою те підґрунтя, яке забезпечує їхню здатність до аналітичного свідомого читання. Безперечно, ці вміння не можуть бути сформовані без опертя на глибоке усвідомлення знань із теорії літератури, передбачених для вивчення у відповідних класах. Тому, підкреслюючи важливість зазначених умінь, необхідно зауважити, що, по-перше, вони неможливі без оволодіння певним колом літературознавчих понять; по-друге, ні самі ці поняття, ні будь-які аналітичні вміння взагалі неможливі без переживання й осмислення краси художнього твору, сприйняття болю й радощів героїв таким чином, щоб теоретичні поняття стали закономірними висновками та логічним результатом читання й аналізу художнього твору.

В основі читацьких умінь лежить вміння сприймати художній образ, деталі, які фактично поглиблюють ці вміння, підносять їх на більш високий рівень. Близькими до цієї категорії вмінь є ті, які передбачають здатність орієнтуватися в літературному процесі, бачити його закономірності. Ці вміння нерозривно пов'язані з вміннями аналізувати художній текст, бачити відображення в ньому художньо-естетичної позиції автора, а відтак давати йому відповідну оцінку й визначати його роль в історико-літературному процесі. З огляду на це окремі з умінь уже були згадані як такі, що відображають здатність аналізувати твір, розглядати його художню структуру. До цієї групи належать вміння визначати:

Ці вміння мають таку градацію: від визначення основних тем, порушених у творі, через аналіз його художньо-естетичних особливостей до осмислення характерних ознак літературних явищ і течій та місця й ролі митця в цьому процесі – до усвідомлення особливостей літературного процесу певної доби.

Не підлягає сумніву, що така система вмінь має забезпечити високу літературну освіченість випускника середньої школи.

Цьому має сприяти ще один ряд умінь, а саме:

умінь мовленнєво-творчих, з-поміж них передбачено такі:

Схема 4

IX клас	X клас	XI клас
Користуватися довідниковими матеріалами, словниками; писати твори за темами вивченої літератури; писати відгук чи рецензію самостійно прочитаний (книгу).	Висловлювати власне ставлення до прочитаного твору, аргументувати його прикладами тексту; працювати літературно-критичною статтею, користуватися довідниками, словниками; писати рецензію на художній твір або на творчість письменника в цілому; виконувати різноманітні творчі завдання на основі прочитаного; готувати реферати, доповіді й повідомлення на літературні теми.	Працювати літературно-критичними статтями (складати план, тези, конспекти), користуватися довідниками, словниками, енциклопедіями; писати твори на різноманітні теми на основі вивченого матеріалу; писати рецензії, відгуки на прочитані самостійно книжки; готувати доповіді та реферати на літературно мистецькі теми за кількома джерелами. 3

Якщо вміння I та II групи, виділені нами, передбачають здатність учня осмислювати твір, визначати його особливості, щось з'ясувати, проводити паралелі тощо, то вміння III групи полягають у конкретизації вмінь перших двох груп в усній і письмовій формі.

Сам факт переліку вмінь учнів, уведення до програми вмінь, які відображають етапи зростання літературознавчої та

естетичної культури учня й слугують орієнтиром у методичних підходах з метою планування роботи вчителем, заслуговує на схвалення методистів і вчителів-словесників.

Проте вміння, зокрема читацькі, про які йдеться в програмі, не стали до цього часу предметом детального розгляду в підручниках і посібниках із методики викладання літератури. Учитель нерідко відчуває труднощі у виборі форм і методів роботи, які забезпечують емоційність, розвивають творчу уяву учнів, їхню здатність до співпереживання, розуміння ними естетичної ролі художньої деталі тощо. А саме звідси беруть початок розуміння художнього твору як явища мистецтва, здатність осмислити створені автором характери, конфлікти, розуміння авторської естетичної позиції. Без цього говорити про літературну освіту учня, сформованість його умінь сприймати й розуміти літературу просто неможливо.

Проблема формування умінь учнів нерозривно пов'язана з уроком, з організацією їхньої діяльності, з тими видами й формами роботи, у яких ці вміння виробляються. Нині в розпорядженні вчителя є цілий ряд підручників і посібників із методики викладання літератури, розробок уроків, окремих статей, збірників тощо. В усіх методичних роботах, призначених для вчителя, є одне, що їх об'єднує: у них підкреслюється необхідність читацької діяльності учнів і керівництва цією діяльністю з боку вчителя.

Учені-методисти виділяють три групи читацьких умінь для правильного розуміння літературного твору: 1) цілісно сприймати картини життя; 2) оцінювати елементи структури (побудови); 3) розглядати зображувальні події у зв'язку з конкретно-історичною епохою. Крім цього, на наш погляд, слід виділити ще вміння давати реально-критичну оцінку твору, героям, подіям, про які йдеться в творі; розкривати красу мовних виражальних засобів, через які сприймаються особливості творчості автора; запам'ятовувати сюжет, події, героїв, епоху, про які йдеться у творі; сприймати в органічній єдності зміст і художню форму, лексичне багатство твору, його естетичну красу.

До читацьких умінь, які необхідно сформувані, відносимо такі: емоційну схвильованість; здатність до співпереживання; здатність до естетичної насолоди (катарсис); розвинену відтворювальну й творчу уяву; вміння „прочитати” словесні образи, побачити стильові особливості твору, сприймати твір у його художній цілісності (єдності змісту й форми); усвідомлювати індивідуальність автора, його ідейно-естетичний ідеал; здатність осмислювати створені автором характери,

образи (соціальний чи національний тип), конфлікт; авторську позицію; уміння давати самостійну, обґрунтовану оцінку твору, творчості письменника в цілому; давати власну оцінку критичним джерелам; зіставляти твори одного або різних авторів подібної тематики, визначати характери; самостійно аналізувати твір, розуміти його підтекст; самостійно визначати задум, проблематику; визначати способи реалізації автором задуму; визначати характерні особливості конкретного жанру.

До спеціальних читацьких умінь можна віднести ще й такі: визначати в творі авторську позицію; давати власну оцінку прочитаному; уміння викликати інтерес твором, позитивний чи негативний, чим саме (якщо не викликав, то чому?); оцінювати образи-персонажі (сильна особистість, здатна впливати на оточення; слабкий характер: відсутність волі, якостей борця за свої переконання, за свої почуття); довести з опорою на текст свою відповідь; установлювати часові зв'язки між окремими подіями, відображеними в творі (простежити становлення характеру образу-персонажа залежно від обставин); уміти визначати прийоми творення художніх образів твору (персонажі, природа); визначити національні та загальнолюдські особливості літературного твору чи героя; самостійно інтерпретувати твір тощо.

Значною мірою вирішити ці питання допомагає шкільний підручник. Він покликаний допомогти учням більш глибоко сприйняти ідейно-художній зміст літературного твору. Не маючи потрібного життєвого досвіду, щоб осягнути зміст твору крізь призму історичної епохи, позиції автора, старшокласники мають заповнити брак знань навчальним матеріалом із підручника літератури.

Методичний апарат підручників з літератури для 9-11 класів охоплює коло проблем, які розглядаються у виучуваному художньому творі. Водночас у запитаннях і завданнях до окремих розділів недостатньо таких, які були б спрямовані на формування спеціальних читацьких умінь. Наприклад, у підручнику для 9 класу відзначаємо запитання й завдання такого характеру:

- 1) Чим вражає „Кобзар” Т. Шевченка?
- 2) Складіть план певного твору.
- 3) Які музичні твори про гайдамаків ви знаєте?

Звернемося для прикладу до аналізу повісті Г. Квітки-Основ'яненка „Маруся”. Виклад критичного матеріалу в підручниках переривається завданнями й запитаннями до учнів, які спонукають їх до самостійного пошуку, творчості, зіставлення навчального матеріалу, власних висновків. Учні 9

класу повинні висловити свої думки про героїв повісті, про їхню національну своєрідність; розкрити літературознавчі поняття (сентименталізм), охарактеризувати епоху, у якій жив письменник, герої твору. Питання в завданні додому звучить так: „Складіть список дійових осіб повісті „Маруся” з вказівкою – хто є хто”, а друге вимагає від дев'ятикласників інсценізувати один з епізодів повісті. Після серйозної пошукової роботи, висловлень власних думок про героїв і події, з'ясування народності твору, його національного колориту – досить поверховий підсумок, хоча в підсумку розумова діяльність учнів має спрямовуватися на пошук та аналіз літературних фактів і явищ на більш складному рівні.

Методичний апарат підручника з української літератури для 10 класу містить у собі запитання й завдання, через які реалізуються передбачені програмою вміння. „Тільки уважне прочитання твору, студіювання підручника й рекомендованих літературознавчих праць допоможуть вам осмислити його художньо-естетичний, пізнавальний і виховний потенціал, відчутти неповторність індивідуального стилю письменника” [404, с. 3]. Якщо підручник з української літератури для 9 класу О. Бандури постійно активізує діяльність учнів, стимулює їх до активного, вдумливого осягнення як теоретичного матеріалу підручника, так і постійного контакту з текстом твору, то підручник з української літератури для 10 класу П. Хропка має більш науково-пізнавальний зміст, окремо формуються вміння працювати з довідковою літературою та словниками. У підручнику вміщено словник літературознавчих термінів, у якому окреслено коло теоретико-літературних понять, які повинні засвоїти учні. Автор спонукає учнів до вироблення вміння розуміти історію твору, тему, жанрову специфіку, особливості композиції, систему образів, створює умови для діалогу між автором та учнем. У процесі характеристики образів-персонажів велике значення надано вчинкам героїв, стимулювання до усвідомлення мотивації їхньої поведінки в певних соціально-економічних і політичних умовах. Водночас у підручнику недостатньо уваги приділено формуванню вмінь розуміти авторську індивідуальність, стильові особливості, без чого сприймання творчості письменника є неповним.

Як позитивне слід відзначити поділ змісту навчального матеріалу на рубрики. Так, рубрика „Природа й мистецтво в житті людини” об'єднує кілька творів О. Кобилянської, в яких відображено сформоване під впливом життєвих обставин письменниці ставлення до природи, а також її естетичні погляди, розкрито душевну красу авторки та героїв її творів.

Підсумкові ж запитання та завдання мають надто узагальнений характер, не завжди враховуються психологічні особливості учнів, а тому викликають певні труднощі через брак сформованих відповідних читацьких умінь.

Аналіз змісту й методичного апарату підручника з української літератури для 11 класу (авторський колектив під редакцією Р. Мовчан) дають підставу відзначити, що вони в переважній більшості спрямовані на формування читацьких умінь, розкривають ментальність українського народу, спонукають до самостійного аналізу художніх творів. Водночас методичний апарат підручника містить недостатню кількість запитань і завдань на застосування раніше сформованих читацьких умінь. Так, у розділі „Олександр Довженко” переважна більшість їх спрямована на діяльність учнів із формування вміння переказувати текст та інші запитання відтворювального характеру, що не відповідає рівню тих читацьких умінь, які мають бути сформовані в старшокласників.

Подібні запитання можна знайти до творчості Гр. Тютюнника: „Розкажіть про життєвий шлях письменника. Зробіть загальний огляд творчості спадщини митця. У яких новелах, оповіданнях, повістях йдеться про долю дітей? Окресліть тематику творчості Гр. Тютюнника”. Безперечно, такі запитання також важливі, проте варто, щоб у методичному апараті були наявні запитання й завдання типу: Який підтекст закладено в епізоді? Визначте авторське ставлення до персонажів. Які стильові ознаки виучуваного твору відрізняють його від інших? тощо.

Крім загальних читацьких умінь, треба сформувати в учнів низку спеціальних умінь, необхідних для читання, розуміння, аналізу художнього твору, а саме: здатність до співпереживання; до естетичної насолоди (катарсису); уміння „прочитати” словесні образи; побачити стильові особливості твору; уміння сприймати твір у його художній цілісності (єдності змісту і форми); усвідомлювати індивідуальність автора, його ідейно-естетичний ідеал; осмислювати створені автором характери, образи (соціальний чи національний тип), конфлікт, ідею; авторську позицію; уміння провести самостійну, обґрунтовану оцінку твору, творчості письменника в цілому; давати власну оцінку критичним джерелам; зіставляти твори одного або різних авторів подібної тематики, образи, характеризувати, визначати характери; самостійно аналізувати твір, визначати задум, проблематику, способи реалізації автором задуму.

Проте є вміння, спрямовані на пізнання власне літературного твору, літератури як мистецтва слова, взаємозв'язку слова й образу – спеціальні читацькі вміння, нерозривно пов'язані з літературним розвитком учня.

Так, у „Лісовій пісні” Леся Українка творить звукові образи великої емоційної сили. Згадаймо, як передає вона чарівну мелодію сопілки, що оживляє ліс, – передане не саме звучання, а його словесні образи, і ми уявляємо собі одухотворену силу мелодії: „На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожа, біліє цвіт калини, глад соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти” [186, с. 392].

Виходячи з визначення вмінь як володіння складною системою психічних і практичних дій, необхідних для доцільної розумової діяльності під час засвоєння художньої літератури, спробуємо обґрунтувати види діяльності, у процесі якої формуються читацькі вміння. Звернімося до думки С. Рубінштейна, що у формуванні вмінь „зовнішній вплив дає той чи інший психічний ефект, лише переломлюючись крізь психічний стан, крізь склад думок і почуттів, що виробився у суб'єкта”. Емоційність сприймання твору забезпечується виразністю його першого читання. Візьмемо для прикладу твір Григора Тютюнника „Деревій” для додаткового читання: перше речення розкриває перед нами картину весни, широту земель тощо. „Як тільки тихі весняні повені зійдуть з лук та лугових видолінок, полишивши на молоденькій траві рудий слизькуватий мул, занесений хтозна-звідки, з яких земель...” [369, с. 65].

Через деталі опису весняних картин повноводдя перед читачем постає картина рідної землі, її краса, велич, автор не пропонує нам побачити цю місцевість, не каже, яке його ставлення до цього, але душа сама відчуває замишування автора, веде за ним. Підтвердженням цього є слова І. Синиці, що для „викладання літератури чи не найголовнішим є те, як учні сприймають художній образ, які він викликає в них емоції, які виховує почуття” [332].

Формування читача – це формування умінь глибоко, щиро захоплюватися фабулою, художніми образами твору, сприймати його з усією повнотою емоційної й інтелектуальної сили. Це означає погоджуватись чи сперечатись з автором, не бути байдужим до долі героїв, у роздумах над їхніми вчинками й долями; глибше пізнавати і літературу, і світ, і себе в ньому. І на цьому шляху, пізнаючи літературний твір у його художньо-естетичних якостях, учні осмислюють морально-етичні

проблеми, поставлені автором, і одночасно формуються їхні вміння сприймати й оцінювати твір, їхні читацькі якості.

Образно-естетична природа художнього твору зумовлює загальну його особливість, характерну для мистецьких явищ: пізнавально-естетичний вплив його здатний відчувати лише той, хто підготовлений для його сприйняття. А для цього й необхідні вміння, які називаємо читацькими. Ці вміння, як уже зазначалося, є показником здатності й готовності до сприймання творів художньої літератури.

Художнє сприйняття твору літератури, як і мистецтва взагалі, має кілька фаз (або стадій). „Передкомунікативну, що передує контакту читача з твором і готує його до цього контакту; комунікативну, що включає час цього контакту; і посткомунікативну, коли контакт уже перерваний, а живий вплив твору ще продовжується. Цю стадію умовно можна назвати художньою післядією” [130].

Передкомунікативна фаза має своєю метою створити настанову – готовність до певної активності, у нашому випадку до емоційної і практично-дійової діяльності, необхідної для сприйняття й розуміння твору. Настанова визначає ставлення до об'єкта осмислення, а також сам спосіб його сприйняття й охоплює і думку, і почуття, і спонукання до дії.

Настанова, таким чином, необхідна для того, щоб сформувати готовність учня до дії думкою, почуттям, вчинком. Зазвичай, вона формується шляхом проведення вступного заняття, словом учителя з використанням сучасних педагогічних засобів, які створюють емоційну й інтелектуальну настроєність на сприйняття та осмислення твору літератури.

Комунікативна фаза являє собою сам процес сприйняття й осмислення твору літератури. Тут відбувається поєднання життєвого літературно-пізнавального й емоційно-чуттєвого досвіду учня.

Сюди входить читання твору та його аналіз. Саме в цей період відбувається сприйняття твору, яке включає в себе складну роботу почуття, уяви, пам'яті, думки, що відбувається в процесі читання й наповнює учнів враженнями, з'ясування яких має стати початком аналізу. Активність емоційної реакції, глибина осмислення художнього твору, конкретизація літературних образів у читацькій уяві, здатність за реаліями твору бачити автора та його художньо-мистецьку позицію є важливими показниками діяльності читача, яка є підґрунтям для формування читацьких умінь.

Посткомунікативна фаза містить заключний етап роботи й вимагає осмислення того образного узагальнення, яке відтворив

своїм твором автор, усвідомлення його художньо-естетичної позиції, осмислення її ролі в літературному та громадському житті.

Учні в старших класах мають уже вмiти досить повно й точно відтворювати літературні образи, оскільки вони протягом навчання в школі пройшли шлях від елементарного розбору й аналізу творів, засвоїли елементи теорії літератури та аналізу ідейного змісту, їх морально-етичних завдань, сюжету твору, склали елементарну характеристику героїв, вивчили історію літератури, писали досить складні твори, які вимагають зіставлення характерів героїв складних літературних творів, з'ясування соціально-історичних умов, визначення психологічного стану цих героїв. Учні цього віку досягають досить високого рівня загального й розумового розвитку, зокрема в абстрактному мисленні, в операціях аналізу, синтезу, узагальнення, однак їх сприймання літературних образів недостатньо точно й повноцінно. Деякі учні цього віку починають уже аналізувати думки героя, визначати характер, поведінку, вчинки, знаходять спільне й відмінне в них. Учні випускних класів ще не досягли вищого рівня засвоєння прийомів літературного зображення. Вони вже розуміють значення всіх способів зображення для характеристики героїв, але більшість із них сприймають його ще недосконало (спосіб зображення особливостей образів думок і переживань, спосіб зображення через „вчинок із підтекстом”, спосіб називання рис характеру, словесно-образні характеристики, опис зовнішності героя тощо).

Якщо естетики й теоретики літератури зробили певний внесок у вивчення в школі зображально-виражальних засобів літератури, то до останнього часу умови впливу художніх форм на читачів ними майже не враховувалися. Це пояснюється тим, що психологи ще мало займаються питаннями сприймання художньої літератури учнем-читачем.

Літературний розвиток передбачає формування в учнів умінь, які забезпечують цілісне сприймання самостійно прочитаних літературних творів, здатність відтворювати в уяві прочитане, визначати жанрові особливості творів (розрізняти прозу від вірша, казку від оповідання і т. ін.), розуміти авторську позицію і виробляти власне ставлення до прочитаного тощо.

Літературний розвиток здійснюється в процесі формування вмінь та навичок, про які автори концепції пишуть:

„Уміння й навички, яких набувають учні у процесі розвитку читацької самостійності, мають загальнонавчальний характер:

вони є засобом вивчення практично всіх предметів, сприяють подальшому засвоєнню систематичних курсів в основній і старшій школі. Це передусім навички повноцінного читання, вміння самостійно працювати з текстами різних стилів (художнім, науково-художнім, науково-пізнавальним), здобувати знання з різних друкованих джерел, бібліотечно-бібліографічні, книгознавчі вміння” [101, с. 7].

Зазначені вміння є необхідним елементом інтелектуальної культури й свідчать про їх важливість як для освіти взагалі, так і для літературної освіти учнів зокрема.

Проблема формування читацьких умінь тією чи іншою мірою завжди порушувалася в кожній з численних дискусій про викладання літератури, які особливо часто проводились у 60-80 роки минулого століття.

Досвід учителів і навіть елементарна методична логіка засвідчують, що рівень розуміння художнього твору в цілому значною мірою залежить від уміння аналізувати художній текст.

Очевидно, не можна не погодитися з методистами та вчителями-практиками, які вважають, що найважливішими є вміння визначати художньо-естетичну роль певних деталей, образів, елементів композиції та сюжету. Власне кажучи, у цих уміннях полягає найважливіша характеристика риса, що виражає літературно-естетичний розвиток учнів. Саме вони, названі нами вміння, дозволяють проникнути в таємницю відображеного в творі бачення людини й світу.

Читацькі вміння потрібні й із погляду визначення сформованості здатності сприймати твір у його художньо-естетичній глибині. Це важливо особливо з огляду на те, що сформована здатність – той літературознавчий інтелектуально-людський і психологічний потенціал особистості, який дозволяє не тільки сприймати й розуміти опрацьовані в класі тексти, але й нові й твори, які трапляються читачеві. Тому предметом особливої уваги вчителя стає виявлення смислових зв'язків між персонажем, місцем дії та подіями в епічному творі.

Цілісне сприймання твору, усвідомлення його ідеї нерозривно пов'язане з умінням сприймати засоби художньої виразності відповідно до їх функцій у художньому творі. Основою такого сприймання й оцінки зображуваного є уявлення про слово як засіб створення художнього образу.

Усвідомлення ролі засобів виразності у творі дає змогу повніше відтворити в уяві картини життя, змальовані письменником, установити зв'язок між ними, зрозуміти авторську позицію, що, у свою чергу, сприяє проникненню в емоційну тональність твору.

Оволодіння цими читацькими аналітичними вміннями створює умови для розвитку в школярів здатності емоційно точно реагувати на зміст прочитаного твору, виявляти й усвідомлювати свої почуття, формувати вміння відбирати й використовувати для власних оцінних суджень відповідні мовленнєві засоби [62, с. 9].

Як бачимо, почавши з умінь бачити роль деталей, образів, елементів композиції і сюжету, ми перейшли до усвідомлення засобів виразності у творі. І це не свідчення неуваги, а перехід ще до одного з положень нашого дослідження. Для формування читацьких умінь учнів однією з важливих передумов виступає розуміння естетичної природи літератури як мистецтва слова, її мистецької своєрідності.

Суть у тому, що живописні образи створюються за допомогою фарби, скульптурні – з каменю чи дерева, музичні – зі звуків. Поза межами мистецтва ні фарба, ні дерево чи камінь, ні звук духовно-людського значення не мають. Вони просто сприймаються нами як предмети природи, позбавлені суспільного смислу. А слово, з якого створює свою форму література, і поза межами художнього твору має суспільну природу, виконує певну суспільну функцію – воно є засобом людського спілкування.

Крім того, якщо образи живопису, скульптури, музики людина здатна осягнути в процесі їх чуттєвого сприйняття (розгляд картини, скульптурної фігури, слухання музики), то літературний художній образ можна збагнути ще й у його інтелектуальному розумінні, розвитку особистості. Однією з головних ознак розвитку особистості, самої суті особистості є її здатність до творчості продуктивної діяльності, досягнення суспільно й особистісно значущих результатів. Узагальнюючи відповідні погляди К. Анохіна, М. Бернштейна, Г. Костюка, О. Леонтєєва, Ф. Лерта, О. Лурії, С. Рубінштейна, В. Русалова та інших дослідників, можна зазначити, що діяльність, зокрема навчальна, становить базовий вимір багатоярусної структури особистості, який доцільно диференціювати на такі головні компоненти діяльності, як потребнісно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворювальний, результативний, емоційно-чуттєвий [121; 303, с. 13].

Іншими словами, безпосередньо чуттєвий арсенал засобів, яким користується література – літери, слова, речення, текст, – набирає в творі реального значення тільки як виразник певного смислу в їх взаємодії з власне інтелектуальною, духовною сферою художнього мовлення, в цілісності художнього твору. А тому навіть такі щоденно вживані елементи, форми, як епітет і

метафора, розповідь, опис, діалог, засвоюються не в безпосередньому спогляданні, а в процесі їх розуміння.

Отже, формою літературного твору є художнє мовлення письменника, яке сприймає читач і яке діє на його уяву, пробуджує його думки й почуття, викликає естетичну реакцію. А тому художнє мовлення в літературному творі є особливим видом мовлення. Воно не ідентичне мовленню побутовому і є предметом особливої – художньої, естетичної діяльності письменника – діяльності мистецької.

Відтак, розуміння літератури як мистецтва слова є важливою та неодмінною передумовою для формування читацьких умінь, про які йшлося вище. Теоретичні знання являють собою підґрунтя, основу для формування здатності сприймання й розуміння конкретного літературного твору. Необхідно наголосити, що знання літературознавчих понять без систематичного сприймання й осмислення художніх творів не дає будь-якого педагогічного ефекту. В основі літературознавчого судження повинно бути безпосереднє спілкування з мистецтвом слова. А це спілкування, в свою чергу, має більшу глибину й ефективність, коли може опиратися на знання та розуміння відповідних понять літературознавства.

Звідси взаємопов'язаність знань і вмінь учнів, про що автори проекту концепції літературної освіти зауважують: „Рівень обов'язкової підготовки (базовий рівень) з літератури передбачає таке: опанування учнями культурою читання такою мірою, щоб змогли емоційно сприймати художні твори і виявляти самостійність в їх осмисленій оцінці; на основі безпосереднього читання й вивчення видатних творів рідної й світової літератур одержати конкретні уявлення про їх основних персонажів, проблематику й морально-етичне багатство, історико-літературне й сучасне значення; освоїти необхідний мінімум відомостей з теорії та історії літератури, які допомагають інтерпретувати й оцінювати художні твори: образність та ідейність художньої літератури, основні літературні роди та жанри, особливості мови художніх творів, літературні напрямки, відомість про життя і творчість письменників; оволодіння основними видами мовленнєвої діяльності (переказ, повідомлення й твір, участь в обговоренні та дискусії) [62, с. 11].

Розглянута тут у загальному плані проблема читацьких умінь і навичок, як бачимо, тісно пов'язана зі здійсненням завдань літературної освіти учнів. І це закономірно: без відповідних умінь навряд чи можливе глибоке сприйняття художнього твору, осмислення його художньо-естетичного змісту. Формування читацьких умінь учнів здійснюється в

процесі вивчення художнього твору, і чим активніші учні в його осмисленні, тим глибші їхні уявлення про твір, тим успішніше засвоюються ними способи дій та особливості того шляху й того мисленнєвого процесу, за допомогою якого вони змогли зробити самостійні висновки.

Людина діє в певному суспільному середовищі, яке має національні, професійні, комунікативні та інші ознаки. Поступово в процесі онтогенетичного, професійного, духовного розвитку людина засвоює ці сутнісні для її безпосереднього оточення ознаки, навчається їх відтворювати в окремих актах життєдіяльності.

Оскільки проникнення в авторський задум, виражений у художньому творі, потребує певних аналітико-творчих знань і вмінь, а такі вміння, формуючись і вдосконалюючись у навчальному процесі, зростають у ньому й зміцнюються. Відбувається взаєморезонанс формування читацьких умінь вирішувати завдання літературної освіти та літературно-естетичного розвитку школярів.

Ми поки що не говоримо про типи вмінь учнів, які, звичайно, „не слід ототожнювати з етапами їх розвитку” [335, с. 230], як зазначають окремі автори, проте засвоєння „певних розумових операцій” і вміння здійснювати ці операції не тільки взаємопов’язані, а являють собою дві сторони одного й того самого процесу.

Отже, у процесі навчання виробляються вміння вчитися, самостійно здобувати знання, застосовувати їх у процесі аналізу художнього твору.

Аналіз різних підходів до класифікації умінь показує, що ці підходи зумовлені складністю проблеми, неможливістю раз і назавжди визначити всі її аспекти в їх взаємозв’язку (О. Бугрій, Л. Воробйова, Т. Ільїна, В. Паламарчук, В. Усова, В. Цейтлін та ін.).

Крім того, звернення до зазначеної проблеми все нових і нових дослідників – методистів, літературознавців, психологів – свідчить про її актуальність, недостатню вивченість і багатоаспектність.

Звідси виникає необхідність виділити найважливіші вміння, які свідчать про літературно-естетичний розвиток учня:

- розуміння моральної й естетичної цінності твору;
- здатність сприймати словесне мистецтво як специфічне вираження художнього змісту через систему образів у їх взаємозв’язку;
- розуміння найважливіших елементів художньої форми твору;

- володіння основними поняттями з теорії літератури й естетики;
- уміння прочитати підтекст художнього твору, виявити авторську позицію;
- здатність до емоційного сприймання художнього тексту та співпереживання;
- здатність мислити художніми образами.

Враховуючи тісний зв'язок проблеми читацьких умінь і навичок із здійсненням завдань літературної освіти учнів, спираючись на ідеї сучасної психологічної та новітні досягнення методичної думки, робимо висновок: оскільки проникнення в авторський задум, виражений у творі, потребує сформованих аналітико-творчих умінь, а такі вміння, формуючись і вдосконалюючись у навчальному процесі, зростають і змінюються, відбувається процес формування читацьких умінь, вирішення завдань літературної освіти й літературно-естетичного розвитку учнів.

Проблема читацьких умінь тісно пов'язана з історією виникнення й розвитку школи, з поширенням писемності, появою книгодрукування та розвитку освіти в цілому.

Проведений аналіз психолого-педагогічних та методичних праць дає можливість визначити три етапи дослідження проблеми читання, визначення поняття „читацьке вміння”.

Перший етап розпочався з часів виникнення писемності, коли суть читацьких умінь обмежувалась елементарною грамотністю, самим по собі вмінням читати й розуміти зміст певної інформації, переданої на письмі.

Другий етап зумовлений зростанням потреби в освічених людях, поширенням братських шкіл, утворенням Києво-Могилянської академії. Усе це викликало необхідність керівництва процесом освоєння літератури. Виникають і розвиваються перші методичні ідеї, біля витоків яких стояли Х. Алчевська, І. Вишенський, І. Котляревський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, Леся Українка, Т. Шевченко та інші видатні діячі культури. З'являються перші методики викладання літератури Т. Бугайко, Ф. Бугайка, О. Дорошкевича, А. Машкіна та ін.

Третій етап у розвитку досліджуваної проблеми розпочався у зв'язку з масовим поширенням читання й виникненням потреби в творчому розвитку особистості учня, його здатності проникати в особливий підтекстовий смисл твору. Для цього необхідними стали вміння, без яких глибинна суть твору залишається недосяжною. Так виникла проблема читацьких умінь у сучасному обсязі, тісно пов'язана з проблемою літературного сприймання й розвитку (Л. Виготський,

І. Гальперін, Н. Молдавська, І. Синиця, Е. Соломка, В. Сухомлинський та інші).

Формування читацьких умінь – одне із найскладніших завдань методики літератури, воно передбачає розвиток здатності повноцінного освоєння художнього твору, коли сприйняття його зовнішнього інформаційно-фактажного змісту стає недостатнім, необхідно навчити учнів усвідомлювати його емоційно-естетичний, підтекстовий смисл. Це завдання впливає з досліджень літературознавців, психологів, методистів, які збагатили уявлення про специфіку літератури та її сприймання.

Проблема формування читацьких умінь була предметом великої дискусії 70-х років минулого століття. Вона висвітлювалась у працях психологів і методистів, таких, як: Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, Н. Молдавська, В. Неділько, Є. Пасічник, С. Пультер, Н. Сафонова, З. Шевченко та інших. Аналіз цих праць дає підстави зробити висновок про те, що на перший план висувається проблема єдності читацьких умінь і літературного розвитку.

Для формування читацьких умінь важливу роль відіграє стимулювання творчого потенціалу індивіда, створення відповідного інтелектуально-емоційного фону, всієї системи впливів на особистість учня, його духовне зростання. У формуванні читацьких умінь необхідно йти від специфіки та неповторності твору, від емоційного відчуття учня, що спонукає його до роздумів і творчості. В цьому важливу роль відіграє художня уява, яка разом із розвитком почуттєвої сфери учня розкриває широкий світ художнього твору.

Аналіз програм і підручників із погляду досліджуваної проблеми показав, що перелік вимог до знань і вмінь, а також методичний апарат у цілому відображають процес літературного розвитку старшокласників, однак недостатньо враховано їх спрямування на формування саме читацьких умінь, не простежується ця проблема в системі, що не може не позначитися на практиці роботи шкіл.

Зазначені вище етапи формування знань і читацьких умінь учнів визначають основні завдання літературно-естетичного розвитку. Розглядаючи проблему читацьких умінь у взаємозв'язку з їх теоретичним осмисленням і практичною реалізацією, необхідно визначити вміння, які відображають рівень літературно-художнього розвитку учнів і можуть розглядатися як істотний критерій цього розвитку. З цього можна зробити висновок про взаємоіндукцію трьох компонентів: формування читацьких умінь; вирішення завдань

літературної освіти; забезпечення літературно-естетичного розвитку учнів.